

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

31
(1/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Dragana Dimitrijević

Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi *Pro Sestio**

Apstrakt. Galerija portreta rimskih političara čini važan strukturalni element Ciceronove besede *Pro Sestio*. Ovaj rad ima za cilj da na primeru Klodijevog lika u ovoj besedi baci dodatno svetlo na Ciceronov način portretisanja pojedinih istorijskih ličnosti, imajući, pre svega, u vidu princip *tipizacije* i princip *individualizacije*.

Ključne reči: Ciceron, Klodije, portret, tipizacija, individualizacija

Tipizacija i individualizacija pri opisivanju čoveka predstavljaju dva međusobno suprotstavljena principa, čiji dinamičan odnos u velikoj meri određuje prirodu svakog književnog dela¹. Preplitanje ova dva principa nastojaćemo da istražimo na jednom primeru iz rimskog republikanskog besedništva. Naime, analizom Klodijevog portreta u besedi *Pro Sestio* pokušaćemo da utvrdimo na koji je način Ciceron prilazio ovom problemu, tj. da li je i u kojoj meri Klodijev lik tipiziran ili individualizovan, ili je, pak, uspostavljena izvesna ravnoteža u primeni datih principa.

Politička suđenja su uvek, kako danas, tako i u antici, izazivala veliku pažnju javnosti. Na jednom takvom suđenju, interesantnom za mnoge stanovnike Rima sredinom I veka pre n.e, Ciceron je izneo besedu *Pro Sestio*, koja je potom, za najviše nekoliko nedelja, u gotovo neizmenjenom obliku objavljena². Znamo da su još u II veku pre n. e. izvesni

* Jedna verzija ovog rada prezentovana je na multidisciplinarnoj konferenciji »Lice«, održanoj 24–25. novembra 2005. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu, u organizaciji udruženja *Philologia*.

¹ O ova dva principa vidi odrednicu *individualizacija* u *Rečniku književnih termina* (Beograd, 1985), str. 267.

² Mišljenje da je ova Ciceronova beseda pretrpela znatne izmene pre objavljivanja, izneto u E. Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompejus* (Stuttgart–Berlin, 1922), str. 135, kritikovano je i argumentovano pobijeno u L. G. Pocock, *A Commentary on Cicero In Vatinius, with an historical introduction and appendices* (London, 1926), str. 196. U novije doba ispravnost Pokokovog suda pokazana je u J. N. Settle, *The Publication of Cicero's Orations* (Diss. University of North Carolina, 1962), str. 203; W. C. McDermott, »Cicero's Publication of his Consular Orations« *Philologus* 116

znameniti Rimljani objavljivali svoje besede govorene na sudu, u Senatu ili pred narodom³. Dakle, izvesno je da su Rimljani, nalik Grcima, i pod njihovim direktnim uticajem, u pojedinim primerima svog besedništva prepoznavali višestruku vrednost, koja treba da se zabeleži, nanovo čita i služi kao smernica budućim generacijama. S obzirom na to da je Ciceron jedini rimski besednik iz doba Republike čiji je određen broj beseda sačuvan u celosti, mogućnosti za dijahronijsko i sinhronijsko proučavanje njegovog besedništva, tj. poređenje sa besedama njegovih rimskih prethodnika i savremenika, čije je besedništvo samo fragmentarno sačuvano, veoma su svedene. Stoga, svaka ocena o njegovom besedničkom umeću nužno ima izrazito relativizujući karakter. Ipak, gotovo sa sigurnošću možemo reći da Ciceronove besede predstavljaju jasan odraz onoga što je Rimljaninu u I veku pre n. e. bilo blisko i prijemčivo, te ih, između ostalog, treba posmatrati i kroz tu, socio-kulturološku, prizmu.

Između onoga što se u antičkoj retorskoj teoriji smatralo vrlo važnim kvalitetom svakog govornika i onoga što od dobrog govornika očekujemo danas ne postoji suštinska razlika – to je načelo da izgovorene reči treba da budu u skladu s datom situacijom i da budu prilagođene datoj publici⁴. Pri tom, važno je naglasiti jednu specifičnost rimskog sudstva kako u odnosu na grčko, tako i u odnosu na moderno: izrazito veliki, često presudan, značaj govornikovog društvenog ugleda i uticaja, tj. njegove *auctoritas*⁵. Ove odrednice poslužiće nam kao okvir za istraživanje Ciceronove retorske strategije i tehnike pri napadu na Publija Klodija u besedi *Pro Sestio*.

Septembra 57. godine pre n. e. Ciceron se vraća u Rim posle jednoipogodišnjeg progonstva, na koje je bio primoran, pre svega politikom

(1972), str. 277-84; J. W. Crawford, *M. Tullius Cicero. The Fragmentary Speeches. An Edition with Commentary* (Atlanta, 1994), str. 271.

³ Iako je pretklasično rimsko besedništvo samo fragmentarno sačuvano, ovo možemo zaključiti npr. po sačuvanim naslovima i odlomcima beseda Katona Starijeg. Vidi H. H. Scullard, *Roman Politics 220-150 B.C.* (Oxford, 1951), str. 256-72.

⁴ Npr. vidi Ciceronovo mišljenje u delu *Orator: Semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia* (24).

⁵ O ovoj specifičnosti rimskog sudstva vidi u G. Kennedy, »The Rhetoric of Advocacy in Greece and Rome«, *AJP* 89 (1968), str. 419-36.

narodnog tribuna Publija Klodija⁶. I pored Ciceronovih napora da kako druge, tako i samog sebe ubedi da veličanstveni doček, koji mu je priređen pri povratku, nesumnjivo pokazuje obnavljanje, pa čak i jačanje, njegovog predašnjeg ugleda u društvu, ubrzo postaje jasno da on više nikada neće igrati jednu od glavnih uloga na rimskoj političkoj sceni, te da će morati da se pomiri s ulogom statiste⁷. Ako se podsetimo da je u Rimu autoritet govornika često imao presudan značaj za uspeh besede, onda činjenica da je Ciceron uspešno branio svoje klijente na sudu i dve, tri godine po povratku iz progonstva zaslužuje posebnu pažnju. Naime, postavlja se pitanje koja retorska sredstva je Ciceron koristio kako bi nadomestio taj ozbiljan nedostatak – posrnuće svog autoriteta.

Prva sačuvana Ciceronova sudska beseda iz perioda *post reditum*, posle povratka iz progonstva, jeste upravo beseda *Pro Sestio*. Polovinom marta 56. godine, nastupivši kao poslednji govornik, Ciceron je besedio u korist Publija Sestija, jednog od svojih najvernijih pomagača za vreme progonstva; i svom je klijentu doneo jednoglasnu oslobađajuću presudu. Budući da je ova beseda izgovorena samo dva meseca pre tzv. Dogovora trijumvira u Luki, kojem je u istorijskoj nauci dugo pripisivan izuzetan značaj, pažnja istraživača bila je gotovo isključivo usmerena na njenu istorijsko-političku dimenziju. Išlo se čak dotle da je beseda *Pro Sestio* tumačena kao »politički pamflet optimata«⁸. Naime, sama tužba protiv Sestija bila je motivisana političkim razlozima, žestokim, često krvavim sukobima između pristalica dve glavne struje u rimskoj politici, optimata i populara⁹. Budući da je Sestije bio jedan od istaknutih predstavnika optimata, Ciceron se pri opširnom izlaganju o ovoj polarizaciji u rimskoj politici snažno založio za stavove optimata. Da li zaista treba doslovno

⁶ Pored brojne strane naučne literature, za dati period vidi veoma informativnu uvodnu studiju Ž. Petkovića, datu uz Ciceronovu *Besedu za Milona*, prev. V. Nedeljković (Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998), str. 7–111.

⁷ Vidi T. N. Mitchell, »Cicero Before Luca (September 57 – April 56 B.C.)«, *TAPA* 100 (1969), str. 320.

⁸ Meyer, *Caesars Monarchie*, str. 135.

⁹ O značenju termina *optimates* i *populares* vidi R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), str. 12; C. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate* (Cambridge, 1950), str. 31–65; R. Seager, »Cicero and the Word *popularis*«, *CQ* 22 (1972), str. 328–38.

verovati u sve besednikove reči? Da li ključ za razumevanje retorskog postupka u ovoj besedi valja tražiti isključivo na planu politike? Koliko su na Ciceronove jezičke izbore uticali i neki drugi, najčešće zanemareni, spoljašnji faktori, kao što su šarenolikost i brojnost publike ili meteorološke prilike¹⁰?

Davno je primećeno kako je u besedi *Pro Sestio* Ciceron znatno manje pažnje posvetio pripovedanju o Sestijevom životu i karakteru, nego izlaganju o samom sebi¹¹. Naime, pošto Ciceron nije mogao da se osloni na svoj sopstveni autoritet (*auctoritas*) u datom trenutku, preostalo mu je da se zakloni iza ugleda optimata, kao i iza svog predašnjeg ugleda, koji je kod publike valjalo osvežiti raznovrsnim reminiscencijama. Ako smatramo kako su meteorološki uslovi, s obzirom na to da se parnica vodila u martu (u Rimu), gotovo izvesno bili veoma povoljni, te da su omogućili da se na suđenju Sestiju okupi veliki broj ljudi, veoma različitog obrazovnog nivoa i društvenog položaja, ostaje da ispitamo na koji način je Ciceron istovremeno zadovoljio različite ukuse svojih slušalaca i osigurao postojanost njihove pažnje. Pisana verzija besede *Pro Sestio* ne dopušta nam da pomislimo kako se u ovom slučaju Ciceron slepo držao jednog od osnovnih retorskih načela – kratkoće izlaganja¹². Međutim, ono što je u datoj situaciji publiku zasigurno moglo da ostavi prikovanu za govornicu jeste Ciceronovo poštovanje drugog osnovnog retorskog načela – jasnoće. Naime, na samom početku besednik naznačava dve glavne ideje, dve antiteze koje se provlače kroz celu besedu: prvo, duboki jaz između prošlih, slavni vremena, kada su se poštovale prave vrednosti, i savremenog trenutka, kada su se te stare vrednosti gotovo zaboravile; drugo, odavno prisutna, ali nikad jasnija, podela rimskog građanstva na one koji se zalažu za očuvanje, ili bolje – oživljavanje starog poretka, pristalice optimata, među kojima istaknutu ulogu ima Publije Sestije, i na one koji teže rušenju starog poretka, pristalice populara, koje predvodi Ciceronov neprijatelj, Publije Klodije. Ove dve,

¹⁰ Značaj ovih najčešće zanemarenih faktora naglašen je u A. Vasaly, *Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory* (Berkeley, 1993).

¹¹ Meyer, *Caesars Monarchie*, str. 135.

¹² S obzirom da ova beseda, sa svojih 147 odeljaka, ne spada među kraće Ciceronove besede.

u suštini, veoma jednostavne poruke besednik ponavlja mnogo puta i na mnogo načina, te time značajno utiče da one budu prihvaćene od strane slušalaca.

Dakle, već na početku besede optimati i njihove pristalice dobijaju ulogu »dobrih momaka«, koji se, ne štedeći sebe i izlažući se opasnosti, upiru da očuvaju red i stabilnost u državi, dok populari, tj. »loši momci«, gledajući isključivo svoje lične interese, žele da potkopaju državne temelje i da sruše državu. Ovakvo bipolarno, »crno-belo« prikazivanje ljudi i događaja sasvim je karakteristično za besednički žanr¹³. Ako, pri tom, uzmemo u obzir da su antički retorski priručnici detaljno propisivali koje osobine se smatraju poželjnim i vrednim hvale, a koje treba naglasiti pri kuđenju, čini se da je pred Ciceronom stajala jasno ocrtana šema šta kod sebe i svog klijenta treba da istakne, a šta da kaže o svojim protivnicima, pre svega o Klodiju. Međutim, govornikov zadatak nije bio tako lak, kako bi se na prvi pogled moglo pomisliti. Naime, uprkos činjenici da je Ciceron trebalo da se kreće »utabanim stazama« retorske teorije i prakse, njegova karakterizacija Klodijevog lika nije smela da bude krajnje šematizovana, tj. da odaje utisak suvog prikaza. To je bilo posebno važno, s obzirom na to da je Ciceron govorio o čoveku koji je verovatno lično prisustvovao suđenju. Dakle, pretila je opasnost da suviše tipiziran lik Klodija slušaocima bude u prevelikom neskladu s onim što su oni mogli bilo da vide neposredno pred svojim očima, bilo da sasvim dobro poznaju. Sama komunikaciona situacija je, dakle, nalažala da se pri portretisanju Klodija Ciceron na prvom mestu usredsredi na Klodijeve duhovne osobine, koje su, naravno, daleko pogodnije za različite, pa time i tendenciozne interpretacije.

Potom, potrebno je da se osvrnemo na retorska pravila o opisivanju ličnosti (*ethopoia*), čiji je autor sam Ciceron. Upravo sredinom pedesetih godina I veka Ciceron je radio na svom retorskom delu *De Oratore*, koje se po mnogo čemu izdvaja od ostalih retorskih priručnika iz helenističkog i rimskog perioda. Između ostalog, u ovom Ciceronovom retorskom sistemu mesto i uloga *ethos*-a, jednog od tri osnovna načina argu-

¹³ O šematizovanom prikazivanju ličnosti u besedništvu vidi D. A. Russell, »Ethos in Oratory and Rhetoric« u *Characterization and Individuality in Greek Literature*, ured. C. Pelling (Oxford, 1990), str. 198.

mentacije, je znatno, možemo reći suštinski, drugačija od onoga što su propisivali retorski priručnici posle Aristotela¹⁴. Naime, helenistička retorska tradicija je ograničavala upotrebu *ethos*-a isključivo na deo besede koji se neposredno naslanja na uvod (*prooemium*), tj. mesto *ethos*-a bilo je fiksirano¹⁵. Nasuprot tome, Ciceron se zalaže da se *ethos*, kao i *pathos*, koriste tokom cele besede i kroz nju »teku kao krv«¹⁶. To načelo je u skladu s Aristotelovom »Retorikom«, kojoj, prema sopstvenom priznanju, Ciceron duguje mnogo. Dakle, zalažući se za ovakvu ulogu *ethos*-a, Ciceron nije ustao protiv celokupne retorske tradicije, već pre možemo reći kako je učinio napor da se ponovo promovišu izvorne ideje njenog najvećeg autoriteta. Postavlja se pitanje da li je, a ako jeste, onda i kakve je implikacije imalo dato Ciceronovo retorsko načelo na njegovu retorsku praksu. Pred nama je zadatak da ispitamo na kojem se mestu ili mestima u besedi *Pro Sestio* nalaze elementi karakterizacije Klodijevog lika.

Pre nego što pređemo na detaljniju analizu invektive protiv Klodija u ovoj Ciceronovoj besedi, postavimo sebi za cilj da na kraju pokušamo da odgovorimo na važno pitanje: koliko je leksika koja je upotrebljena pri napadu na Klodija u skladu sa leksikom koju je Ciceron inače koristio u svojim invektivama? Potom, pokušaćemo da makar nazremo koliko su Ciceronovi jezički izbori pri portretisanju Klodija u saglasju sa načinom na koji su drugi rimski besednici napadali svoje protivnike.

Suđenje Sestiju nije bila tek prva, a neće biti ni poslednja, prilika u kojoj se Ciceron obrušio na Klodija. Naime, treba naglasiti kako je Klodije bio meta Ciceronovih napada u više navrata, od septembra 57. godine, nakon Ciceronovog povratka iz progonstva, pa sve do 52. godine, do Klodijevog nesrećnog kraja¹⁷. Dakle, kao što je najupečatljiviji »negativac« u Ciceronovim besedama iz sedamdesetih godina I veka pre n. e. bio Ver, u onima iz šezdesetih Katilina, a u onim iz četrdesetih Marko Antonije, tako Klodije ostaje jedan od glavnih »negativnih« junaka u

¹⁴ Vidi J. Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero* (Amsterdam, 1989).

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ciceron kaže: *Sicuti sanguis in corporibus, sic illae in perpetuis orationibus fusae esse debebunt* (*De Orat.* 2.310).

¹⁷ O tome vidi uvodnu studiju Ž. Petkovića, *Beseda za Milona*, str. 7–11.

gotovo svim besedama iz pedesetih godina¹⁸. Ostaje da istražimo da li se invectiva protiv Klodija u besedi *Pro Sestio*, ipak, po nečemu izdvaja od ostalih beseda u kojima je takođe prisutan Klodijev lik, kao i od onih u kojima se Ciceron obrušava na svoje druge neprijatelje.

Na ovom mestu treba napomenuti da Ciceron sve do 15. odeljka ove besede uopšte ne pominje Klodija, tj. ne iznosi ni jednu aluziju koja bi se odnosila direktno na njega. Posle kratkog uvoda, u kojem je, kao što smo rekli, Ciceron izneo glavne idejne obrise besede, on ukratko izlaže najvažnije momente iz života svog klijenta, kao i njegov karakter. Gotovo samo u tom segmentu ove besede Sestiju, jednom od dva glavna »pozitivna« junaka, jeste posvećena veća pažnja. U 15. odeljku, dakle, postaje jasno da je glavni »negativni« junak, antipod Ciceronu i Sestiju, u stvari Klodije. Takav zaključak je Ciceronova publika mogla veoma lako da izvede, ali na osnovu jasne aluzije, a ne direktnog imenovanja. Naime, govornik tu pominje prelazak iz patricijskog u plebejski rod *furibundi hominis ac perdit* ... *oti et communis salutis inimici* (»mahnitog čoveka i propalice, neprijatelja sveopšteg mira i stabilnosti«). To je svakog iole obaveštenog Rimljanina navodilo da pomisli na Publija Klodija, čiji je proces prelaska iz patricijskog u plebejski rod, neophodnog radi isticanja kandidature za narodnog tribuna, trajao daleko kraće nego što su to nalogale norme i običaji¹⁹. Takođe, u navedenim sintagmama zastupljene su lekseme, koje je Ciceron i ranije koristio kada se obrušavao na svoje neprijatelje: *perditus* (»propalica«)²⁰ i *inimicus* (»neprijatelj«)²¹. Potom, čak

¹⁸ Ciceron je veoma oštro napao Klodija i u besedama *De Domo Sua* i *De Haruspicum Responsis*, izgovorenim pre besede *Pro Sestio*, ali beseda *Pro Sestio* najverovatnije predstavlja poslednju invektivu, izgovorenu za Klodijeva života, u kojoj je Ciceron veoma razloženo, uz mnogo detalja, besedio protiv Klodija. 52. godine, neposredno posle Klodijevog ubistva, na suđenju Titu Aniju Milonu Ciceron se ponovo svom žestinom obrušava na sad već pokojnog Klodija, ali svojom besedom ne uspeva da oslobodi optužbi svog klijenta Milona. Vidi *Besedu za Milona*. Čak i posle gotovo cele decenije Ciceron ne zaboravlja da pomene svog negdašnjeg neprijatelja: *ego P. Clodium arbitrabar perniciosum civem, libidinosum, impium, audacem, facinerosum* (*Phil.* 8.16).

¹⁹ Vidi uvodnu studiju Ž. Petkovića, *Beseda za Milona*, str. 7-111.

²⁰ Najveću frekventnost data leksema ima u besedama protiv Vera (34), u besedama protiv Katiline (17), u nekoliko beseda iz pedesetih godina u kojima je glavna meta napada bio Klodije (npr. u besedi *De Domo Sua* i besedi *Pro Sestio* frekvencijski indeksi su 11), i u besedama protiv Marka Antonija (21). Radi ilustracije, navešćemo samo

i u okviru ove besede date lekseme nisu na tom mestu prvi put upotrebljene. Naime, leksemu *perditus* Ciceron navodi još na samom početku, u 2. odeljku, kada uopšteno govori o onima koji trenutno ugrožavaju državu, a onda je ponovo koristi u 9. odeljku, kada govori o Katilininoj zaveri. Kao i leksema *perditus*, leksema *inimicus* navedena je još ranije u besedi, u 10. odeljku, i to, takođe, u vezi sa Katilininih pristalicama. Dakle, Ciceron svoje neprijatelje iz šezdesetih i one iz pedesetih godina svesno izjednačava, naravno, da bi doprineo jasnoći izlaganja, ali i tendencioznom pojednostavljivanju, tako poželjnom u besedama.

Posebnu pažnju zaslužuje leksema *furibundus* (»mahnit«). Prema svedočanstvima kojima raspolažemo, Ciceron nije nikad ranije upotrebio ovu leksemu u svojim besedama. U ovoj prilici on je koristi dva puta (*Sest.* 15, 117), a u narednim javnim nastupima upotrebio je datu leksemu samo još jedanput, u *Filipikama*, besedama protiv Marka Antonija²². Ako se osvrnemo na upotrebu ove lekseme kod drugih rimskih autora, videćemo da ona nije dokumentovana u predklasičnoj rimskoj književnosti, a da je od Ciceronovih savremenika koriste Katul²³ u svojoj poeziji, i Salustije u istorijskom delu o Katilininoj zaveri²⁴. Dakle, reč *furibundus* nije bila rezervisana isključivo za jezik političkih invektiva.

Ciceronova retorska veština se, između ostalog, ogleda u variranju istog semantičkog sadržaja, korišćenjem korenski srodnih reči, relativno ravnomerno raspoređenih, tako da čine organsku celinu, koja se nalik na mrežu plete oko slušaoca. Naime, u 14. odeljku, pre aluzije na svog glavnog protivnika, Ciceron kaže za sebe da je bio napadnut »besom« (*furor*) izvesnih ljudi, a već u narednom, 15. odeljku, kao što smo rekli, on

neka mesta, osim u slučaju besede *Pro Sestio*, iz koje navodimo sva mesta: *Verr.* 1.1.8, 14, 15, 21, 28; 2.1.10, 20; 2.2.27, 101. *Catil.* 1.5, 13, 23, 25, 27; 2.7, 8, 11. *Dom.* 2, 6, 13, 44, 45, 58, 96. *Sest.* 2, 9, 15, 31, 39, 60, 78, 85, 100, 106, 123. *Phil.* 1.5; 2.15, 50, 78, 87, 91; 3.1, 19.

²¹ Ciceron je daleko najveći broj puta datu leksemu upotrebio protiv Vera, čak 86 puta. Međutim, njen frekvencijski indeks je visok i u besedi *Pro Sestio* (29) i u *Philippicae* (33). Zanimljivo je da je u besedama protiv Katiline data reč upotrebljena samo četiri puta.

²² *Phil.* 13.19.

²³ *Carm.* 63.31, 54.

²⁴ *Catil.* 31.9.

Klodija naziva »mahnitim«. Besednik je, govoreći o Klodiju, leksemu *furor* upotrebio još nekoliko puta u ovoj besedi, u 36, 53, 56, 63, 82, 95 i 99. odeljku. Ciceron je datu reč veoma često koristio u svojim invektivama tokom cele svoje karijere. Dakle, on »bes«, kao obeležje iracionalnih, niskim strastima obuzetih ljudi, opasnih po državni poredak, pripisuje svim svojim glavnim neprijateljima: Veru²⁵, Katilini²⁶, Klodiju²⁷, i kasnije Marku Antoniju²⁸.

Potom, u 20. odeljku besede *Pro Sestio* Ciceron Klodiju dodeljuje atribut *furiosus* (»pun besa«), što će ponoviti i neki odeljak kasnije (25). Ciceron je datu leksemu koristio i ranije, govoreći o Katilininoj zaveri²⁹, a upotrebiće je i u *Filipikama*³⁰. Ipak, pada u oči da u ovoj besedi atribut *furiosus* ima najveću frekventnost (4). Dakle, vidimo da se Ciceron ne služi samo finim nijansiranjem i variranjem, već i dobro osmišljenom akumulacijom istog semantičkog sadržaja, kao i gradacijom.

Na ovaj način govornik je pripremio teren da u 33. odeljku kaže kako je Klodije *furia patriae*. U ovoj Ciceronovoj besedi leksema *furia* ima najveću frekventnost (4)³¹. Potom, treba reći da je Ciceron još u najmanje jednoj prilici pre suđenja Sestiju poistovetio Klodija sa Furijom³², te je ova antonomazija već mogla biti poznata Ciceronovim slušaocima. Prema izvorima kojima raspolažemo, u predklasičnoj rimskoj književnosti reč *Furia* korišćena je samo u svom prvobitnom značenju, »demon Podzemlja«³³. Iako je mit o Furijama povezan sa grčkim mitom o Erinijama, Furije se od njih razlikuju po tome što nemaju nikakvu ideju o dobru. U etrurskoj i rimskoj umetnosti one su predstavljene sa krilima, u

²⁵ Npr. *Verr.* 1.7; 4.38; 5.85, 106, 153.

²⁶ Npr. *Catil.* 1.1, 2, 15; 4.20.

²⁷ Npr. *Dom.* 25, 64, 91, 109, 133, 141. *Har. Resp.* 2, 10, 48. *Mil.* 3, 27, 77.

²⁸ Npr. *Phil.* 3.3; 4.3; 5.37; 10.21.

²⁹ *Catil.* 1.25.

³⁰ *Phil.* 2.1; 13.16, 39.

³¹ *Sest.* 33, 39, 109, 112.

³² *Dom.* 99, 102.

³³ Npr. *Enn. Trag. fr.* 56.

haljinama natopljenim krvlju i lica uokvirenog spletom zmija³⁴. Ciceron je prvi rimski autor za kojeg imamo svedočanstvo da je leksemu *furia* upotrebio govoreći o čoveku. Znamo da je neku deceniju kasnije i Tit Livije ovu reč uvrstio u izlaganje kralja Sifaksa o svojoj bivšoj ženi Sofonibi³⁵. Potom, važno je napomenuti da je upotreba date lekseme dokumentovana i u Ciceronovim pismima, i da se tamo u sva tri navrata ona upravo odnosi na Klodija³⁶. Dakle, ono što je Ciceron o svom neprijatelju govorio javno, sasvim je jednako onome kako ga je okvalifikovao privatno, u pismima prijateljima i svom bratu. Ova direktna korelacija između iznetog stava u javnosti i onoga što se zaista misli nije tako čest slučaj kako u antici, tako i danas; to bi moglo da nam ukaže na Ciceronov emotivan odnos prema datim ličnostima.

Posle tog prvog upiranja prstom na svog glavnog neprijatelja u 15. odeljku ove besede, Ciceronov napad na Klodija ni u narednom odeljku ne jenjava, već dobija na intenzitetu. Naime, Ciceron sad opisuje Klodija kao »nakaznu i mahnitu zver« (*taetram inmanemque beluam*). Pre svega, treba reći da je Ciceron još ranije jednog drugog neprijatelja izjednačio sa zveri, reč je o Veru³⁷. Dakle, data leksema već je bila deo Ciceronovog rečnika invektiva. Postavlja se pitanje da li se pri korišćenju ove antonomazije Ciceron oslonio na starije rimske pisce, ili se prvi osmelio da na ovaj način okarakteriše svog protivnika. Već u Plautovim komedijama, u II veku pre n. e. leksema *belua* upotrebljena je u tom prenesenom značenju, tj. odnosi se na ljude³⁸. Takođe, kod Plauta nalazimo i istu sintagmu *taetra belua*³⁹. Dakle, izjednačavajući Klodija sa zveri Ciceron nije napravio presedan, animalizacija ljudskog lika i ranije je postojala u rimskoj književnosti. Ciceronovi slušaoci često su imali prilike da u pozo-

³⁴ O ovome vidi odrednicu *Furije* u D. Srejskić, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 4. izd. (Beograd, 1992), str. 441.

³⁵ Prema Livijevoj verziji, čim je zarobljena sa svojim mužem Sifaksom, Sofoniba je za vrlo kratko vreme uspela da se domili pobedniku, postane njegova nevesta i tako se izbavi iz ropstva (Liv. 30.13).

³⁶ *QFr.* 3.1; *Att.* 10.18; *Fam.* 1.9.

³⁷ *Verr.* 5.109.

³⁸ *Npr. Most.* 569, 607, 619. *Rud.* 543. *Trin.* 952.

³⁹ *Most.* 607.

rištu čuju Plautove junake kako izgovaraju ovu pogrdnu reč, njihovo uho bilo je naviknuto na ovakav način kuđenja.

U 20. odeljku besede *Pro Sestio*, osim već navedene lekseme *furiosus*, našu pažnju zavređuje i leksema *audax* (»drzak«). Možemo da kažemo kako je to gotovo stalni epitet u Ciceronovim invektivama. I Vera⁴⁰, i Katilinu⁴¹, i Klodija⁴², a potom i Marka Antonija⁴³ Ciceron u mnogo navrata naziva drskim. Da li je ovo bilo uobičajeno za rimske invektive u doba Republike? Da li je pri korišćenju date lekseme Ciceron imao pret-hodnike? Ovoga puta fragmentarno sačuvana predklasična rimska knji-ževnost nudi jasan odgovor. Data leksema dokumentovana je u pretkla-sičnoj rimskoj poeziji (kod Enija⁴⁴ i Akcija⁴⁵), a u predklasičnom rimskom besedništvu, u fragmentima Katonovog besedništva, zastupljena je semantički i morfološki srodna reč *audacia*⁴⁶. Vidimo kako se i u ovom slučaju Ciceron oslonio na stariju rimsku književnu tradiciju.

I u narednim odeljcima, uporedo sa glavnom temom u tom delu be-sede, invektivom protiv konzula 58. godine, Gabinija i Pizona, besednik ne zaboravlja da pomene i Klodija. Tako, u 27. odeljku Ciceron kaže⁴⁷:

ille tribunus *omnium rerum divinarum humanarumque praedo*... adesse
nobilissimos adulescentes, honestissimos equites Romanos, deprecatores
salutis meae iusserit eosque operarum suarum gladiis et lapidibus obiecerit.

Pažljivom slušaocu ili čitaocu nije promaklo da je u prvom odeljku ove besede Ciceron podvukao oštru granicu između onih »koji sa Senatom, sa svim lojalnim građanima podižu posrnulu državu« (*qui cum senatu, cum bonis omnibus rem publicam adflectam excitarint*) i onih »koji uništavaju

⁴⁰ Npr. *Verr.* 1.1; 3.40, 141; 4.11, 44.

⁴¹ Ciceron tako govori i o Katilini i o njegovim pristalicama: *Catil.* 2.9, 13; 3.17. *Flacc.* 95.

⁴² Npr. *Phil.* 2.19, 43, 78; 6.2.

⁴³ Ciceron se tako izražava o Klodiju čak i posle njegove smrti. Vidi: *Mil.* 32. *Phil.* 8.16.

⁴⁴ *Ann.* 13.371. *Inc. fr.* 21.

⁴⁵ *Trag. fr.* 645. *Carm. fr.* 9.

⁴⁶ *Orat. fr.* 22.

⁴⁷ U ovom radu svi navodi iz besede *Pro Sestio* u skladu su sa najnovijim kritičkim izdanjem ove besede: M. Tullius Cicero, *Oratio Pro P. Sestio*, ed. T. Maslowski (Leip-zig: Teubner, 1986).

sve božansko i ljudsko» (*qui omnia divina et humana violarint*). Dakle, tu opštu sliku izražene polarizovanosti rimske politike, datu na početku, besednik sada jasnije ocrta ukazujući na glavne aktere. U 27. odeljku »negativci« nisu više sasvim depersonalizovana masa, već znamo da ih predvodi Klodije.

Potom, u 33. odeljku, osim što je Klodija nazvao *furia*, o čemu smo već govorili, Ciceron je, napadajući Klodiju, upotrebio i leksemu *pestis* (»pošast«). Ova leksema zastupljena je i u predklasičnoj rimskoj književnosti⁴⁸. Naime, Ciceron nije prvi rimski autor koji je datu reč upotrebio u prenesenom značenju, tj. pri opisivanju ljudi. Takvu upotrebu date lekseme nalazimo i kod Terencija⁴⁹. Ciceron je ovu oznaku koristio pri napadu na neprijatelje tokom cele svoje karijere, počevši od napada na Vera. Takođe, uočava se tendencija povećanja frekventnosti date lekseme⁵⁰. S obzirom na fragmentarnost predklasičnog rimskog besedništva, ne možemo da zaključimo da li je pri korišćenju ove reči Ciceron sledio oprobano praksu ili je možda napravio iskorak iz dotadašnjeg jezika invektiva. Ipak, videli smo kako je koristeći datu reč besednik u stvari ponovo upotrebio ono jezičko sredstvo, za koje se ranije više puta uverio da ga publika razume i prihvata. Posredan dokaz za ovu tvrdnju predstavlja i činjenica da je Katul, govoreći jetko o ljubavi, takođe upotrebio datu leksemu⁵¹.

U 34. odeljku Ciceron daje nešto detaljniji opis Klodijevog ponašanja:

unus omnem omnium potestatem armis et latrociniiis posidebat, non aliqua vi sua, sed, cum duo consules a re publica provinciarum foedere retraxisset, insultabat: aliis minabatur, aliis pollicebatur, terrore ac metu multos, plures etiam spe et promissis tenebat.

Iako Ciceron na ovom mestu tvrdi da je Klodije »sam držao svu vlast« (*unus omnem potestatem posidebat*), ipak nije otišao korak dalje i Klodija nije nazvao tiraninom (*tyrannus*), što je u republikanskom Rimu bio

⁴⁸ Uporedi: Enn. *Trag. fr.* 26; *Inc. fr.* 322. Acc. *Trag. fr.* 434.

⁴⁹ Vidi: *leno sum, fateor, perniciēs communis adulescentium, /periuru', pesti'*; *tamen tibi a me nulla est orta iniuria* (*Ad.* 189-90).

⁵⁰ Uporedi: *Verr.* 1.96; 3.64, 125. *Catil.* 1.2, 10, 30, 33; 2.1, 2; 4.3. *Phil.* 1.22; 2.55; 3.5; 4.7; 5.17; 6.12; 8.9; 10.9, 11, 12, 23; 13.5, 22, 25, 48; 14.4, 8.

⁵¹ *Carm.* 76.20.

gotovo uobičajen način razračunavanja s političkim neprijateljima⁵². Naime, u 32. odeljku, govoreći o ponašanju konzula Pizona, Ciceron kaže: *quis tyrannus miseros lugere vetuit*. Besednik je već bar jedanput pre suđenja Sestiju na ovakav način okvalifikovao konzula Pizona⁵³. Takođe, pri napadu na Vera, više od dve decenije pre suđenja Sestiju, Ciceron je koristio reč *tyrannus*⁵⁴. Besednik, pak, tvrdi da ga protivnička strana, Klodije i druge vođe populara, optužuje da se ponašao kao tiranin. S druge strane, iako se tokom pedesetih godina Ciceron u više navrata veoma oštro obrušio na Klodiju, ni jedanput, za Klodijeva života, on se nije osmelio da ga nazove tiraninom. Dakle, nešto za šta je sam bio optuživan Ciceron nije, makar ne nominalno, hteo da pripiše svom glavnom neprijatelju u datom periodu. Doduše, u besedi *Pro Sestio* (125, 127) Ciceron, govoreći o Klodiju i o konzulima Gabinju i Pizonu, koristi termin *dominus*, ali samo u množini.

Takođe, u 15. odeljku besednik je Klodija nazvao *ille nefarius*⁵⁵. Prema uputstvima iz tadašnjih retorskih priručnika, jedan od načina da se podvuče nečije tiransko ponašanje bila je upravo tvrdnja da je dotični čovek *nefarius*⁵⁶. Potom, u odlomku koji smo nešto ranije naveli uočili smo da je Ciceron rekao kako je Klodije *omnium rerum divinarum humanarumque praedo* (27). Navedena sintagma predstavlja samo duži način da se neko okvalifikuje kao *impius*, što se smatralo za jednu od glavnih osobina tiranina⁵⁷. Dakle, za Klodijeva života, Ciceron ni jedanput Klodija nije nazvao tiraninom, ali je njegov opis Klodijevog ponašanja sasvim odgovarao predstavi koju su Rimljani imali o tiranima⁵⁸. Na kraju, treba naglasiti da se tek, pošto je Klodije ubijen, 52. godine u besedi *Pro Milone* Ciceron odvažio da, doduše i tada samo implicitno, Klodija nazove

⁵² J. R. Dunkle, »The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic«, *TAPA* 98 (1967).

⁵³ *Red. Sen.* 12.

⁵⁴ *Verr.* 2.82; 5.103.

⁵⁵ U 76. odeljku ove besede Ciceron silu, koju je primenjivao Klodije, naziva *vis illa nefaria*.

⁵⁶ Dunkle, »The Greek Tyrant...«.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

tiraninom⁵⁹. Stoga, možemo da zaključimo kako je besednik katkad radije pribegavao iznošenju više pojedinosti o svom neprijatelju nego što je bio spreman da jednom rečju izazove brz, ali možda prejak efekat kod svojih slušalaca⁶⁰. Takođe, uočavamo da je važno utvrditi ne samo ono što je besednik rekao, već i ono što nije rekao, ili je čak namerno izbegao da kaže.

U 55. odeljku Ciceron Klodija naziva *gladiator*, u 88. odeljku *ille gladiator*, a u 106. odeljku *gladiator sceleratissimus*. Leksema *gladiator* pojavljuje se u delima dvojice predklasičnih rimskih autora, Cecilija Stacija⁶¹ i Katona Starijeg⁶², i u oba slučaja ona ima doslovno značenje. Ni u delima drugih rimskih autora, s izuzetkom Cicerona, data leksema nema preneseno značenje. Ciceron je, dakle, jedini rimski pisac, za kojeg imamo svedočanstvo da je datu reč koristio u prenesenom, pogrdnom značenju. Takođe, on je leksemu *gladiator* štedro koristio pri napadu na neprijatelje tokom cele svoje karijere. Naime, na ovakav način etiketirani su i Ver⁶³, i Katilina⁶⁴, i Klodije, i najzad Marko Antonije⁶⁵.

U središnjem delu besede Ciceron govori o brojnim akterima na rimskoj političkoj sceni i o okolnostima koje su ga navele da ode u progonstvo, kao i o izmenjenoj političkoj situaciji koja mu je kasnije omogućila da se iz progonstva vrati. U svim tim dešavanjima važnu ulogu imao je Klodije, ali se to pre podrazumeva i zaključuje iz prethodnog Ciceronovog izlaganja, nego što je u ovom delu besede to eksplicitno izraženo. Naime, besednik govori o *scelus Clodianum* (68), *lex Clodia* (69), *manus illa Clodiana* (79), *gens ista Clodia* (81), *facinus Clodianum* (82), *exercitus Clodianus* (85)⁶⁶. Dakle, vidimo da Ciceron ne stavlja sasvim po

⁵⁹ Mil. 80.

⁶⁰ Sličan primer nalazimo u 62. odeljku ove besede, gde Ciceron kaže: *cum omnia acta illius anni per unum illum labefactari viderentur*.

⁶¹ Com. fr. 37.

⁶² De Re Militari, fr. 14.

⁶³ Verr. 3.146.

⁶⁴ Catil. 2.7, 24.

⁶⁵ Phil. 5.10; 6.3; 7.17; 13.16.

⁶⁶ Rečima *manus* i *exercitus* Ciceron naglašava Klodijevo vaninstitucionalno delovanje, organizovanje i predvođenje naoružanih bandi. Velikim delom zahvaljujući Klodi-

strani svog glavnog »negativnog« junaka, već slušaoce želi povremeno da podseti na njegovo siledžijsko i rušiteljsko ponašanje. Takođe, uočavamo da Ciceron ni na jednom mestu nije naveo Klodijevo lično ime, već je u nešto ranije navedenim primerima koristio antonomaziju, a u pojedinim odeljcima poslužio se, kao što smo videli, i prisvojnim pridevom *Clodianus/Clodius*.

Posle dugih reminiscencija i istorijskih primera, Ciceron se u poslednjoj trećini ove besede (96-143) posvećuje razmatranju ideološke osnove i ponašanju dveju glavnih političkih struja u Rimu, optimata i populara. U ovom delu besede, u nauci poznatom kao »digresija o optimatima«⁶⁷, nalazi se relativno veliki broj citata, koji u znatnoj meri doprinose karakterizaciji određenih političkih ličnosti. Pošto je izneo definiciju optimata i populara, Ciceron je pribegao citiranju stihova iz Akcijeve tragedije *Atreus*, pokušavši da i na taj način podupre svoju tezu o visoko moralnim načelima optimata i moralnoj, pa i svakoj drugoj, nepodobnosti populara. Sada ćemo navesti stih, koji Akcije pripisuje oholom Atreju, a koji se u Ciceronovoj besedi gotovo izvesno odnosi na populara:

nollem idem alio loco dixet, quod exciperent inprobi cives,
oderint, dum metuant;
praeclara enim illa praecepta dederat iuventuti (102).

Budući da je Klodije bio jedan od glavnih predstavnika populara⁶⁸, kao i da je, kako smo pokazali, još ranije u ovoj besedi Ciceron aludirao na Klodijevo tiransko ponašanje, sasvim je verovatno da se navedeni citat odnosio na Klodija. Naime, citirani stih je na implicitan način doprineo Ciceronovom prikazivanju Klodija kao čoveka sklonog bezrazložnoj primeni sile i tiraniji.

jevoj politici, 59-49. godine pre n. e. nasilje na rimskim ulicama doseglo je svoj vrhunac. Vidi A. W. Lintott, *Violence in republican Rome* (Oxford, 1968), str. 5.

⁶⁷ O tome vidi: C. Wirszubski, »Cum Dignitate Otium«, *JRS* 44 (1954), str. 1-13; J. P. V. D. Balsdon, »Auctoritas, Dignitas, Otium«, *CQ* n.s. 10 (1960), str. 43-50; W. K. Lacey, »Cicero, *Pro Sestio* 96-143«, *CQ* n.s. 12 (1962), str. 67-71; J. M. May, *Trials of Character: The Eloquence of Ciceronian Ethos* (Chapel Hill, London, 1988); P. L. MacKendrick, *The Speeches of Cicero: Context, Law, Rhetoric* (London, 1995).

⁶⁸ Sam Ciceron na jednom mestu u ovoj besedi Klodija naziva *homo popularis* (116).

U 116. odeljku Ciceron tvrdi da niko od populara, pa ni Klodije, nije prisustvovao igrama, koje je kao edil 58. godine organizovao Marko Skaur, predsedavajući na suđenju Sestiju⁶⁹. Govoreći konkretno o Klodiju, Ciceron kaže:

ipse ille maxime ludius, non solum spectator, sed actor et acroama, qui omnia sororis embolia novit, qui in coetum mulierum pro psaltria adducitur, nec tuos ludos aspexit in illo ardenti tribunatu suo nec ullos alios nisi eos a quibus vix vivus effugit.

Pretklasični rimski pisci su koristili leksemu *actor*, ali kod njih ona ima isključivo doslovno značenje⁷⁰. Naime, Ciceron je jedini rimski pisac za kojeg imamo svedočanstvo da je datu reč upotrebio u prenesenom, pogrdnom značenju, i to samo na ovom mestu, govoreći o Klodiju. Na ovom mestu zanimljivo je napomenuti da je Demosten u čuvenoj besedi »O vencu« Eshina, svog glavnog neprijatelja, pogrdno nazvao glumcem, imajući u vidu kako njegovo zanimanje u mladosti, tako i njegovu političku ulogu⁷¹. O predklasičnoj upotrebi lekseme *acroama* nemamo nikakva svedočanstva. Ciceron je datu reč već ranije, doduše retko, koristio u svojim besedama⁷², ali je ovo jedini slučaj da je data leksema upotrebljena u prenesenom značenju.

Videli smo kako je pri napadu na Klodija Ciceron koristio leksiku vezanu za gladijatorske i pozorišne igre. U datom periodu, sredinom pedesetih godina, Ciceron je na sličan način okarakterisao i Gabinija, konzula 58. godine, nazvavši ga *saltator* (»baletan«)⁷³. Time se Ciceron čvrsto oslonio na prezriv odnos Rimljana prema datim zanimanjima, o čemu svedoče i njegove reči u filozofskom delu *De Re Publica*, pisanom pedesetih godina⁷⁴.

⁶⁹ O tim igrama vidi: Plin. *Nat. Hist.* 36.113.

⁷⁰ Vidi, npr: Acc. *Carm. fr.* 12.

⁷¹ *De Cor.* 180.

⁷² Prema izvorima kojima raspolažemo, Ciceron je datu leksemu upotrebio samo još dva puta, i to pre suđenja Sestiju: *Verr.* 4.49; *Arch.* 20.

⁷³ *Red. Sen.* 13; *Dom.* 23.

⁷⁴ Ciceron kaže: *Cum artem ludicram scaenamque totam in probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt* (*Rep.* 4.10fr).

U 118. odeljku Ciceron se poslednji put u ovoj besedi opširnije osvrće na Klodija, i to tako što opisuje prezir koji su prema njemu javno ispoljili glumci za vreme *Ludi Apollinares*, jula 57. godine:

sed quid ego populi Romani animum virtutemque commemoro, libertatem iam ex diuturna servitute dispicientis, in eo homine cui tum petenti iam aedilitatem ne histriones quidem coram sedenti pepercerunt? nam cum ageretur togata »Simulans«, ut opinor, caterva tota clarissima concentione in ore impuri hominis imminens contionata est:

haec, Tite, tua postprincipia atque exitus vitiosae vitae.

sedebat exanimatus, et is qui antea cantorum convicio contiones celebrare suas solebat cantorum ipsorum vocibus eiciebatur.

Vidimo da je u navedenom odlomku Ciceron uspešno kombinovao političku (*libertas*, *servitus*, *aedilitas*) i pozorišnu leksiku (*histriones*, *caterva*, *cantores*). Naime, prema Ciceronu, posle perioda ropstva (*servitus*), u kojem je rimski narod grcao za vreme Klodijevog tribunata 58. godine, ponovo je nastupila sloboda (*libertas*). U leto 57. godine kao kandidat za edila Klodije je, prema Ciceronovom svedočenju, doživeo tu neprijatnost da cela pozorišna trupa u glas uzvikne stih iz Afranijeve komedije *Simulans*, jasno aludirajući na njega. Dakle, Ciceron je ovog puta citiranje upotrebio da bi sasvim eksplicitno okarakterisao Klodija kao omraženog i prezrenog čoveka, čak i među manje uglednim svetom, kakvi su zasigurno bili glumci.

Na kraju, smatramo kako možemo da izvedemo izvesne zaključke o odlikama Klodijevog portreta u Ciceronovoj besedi *Pro Sestio*. Prvo, Ciceronov napad na Klodija imao je tri ravni: jedna se odnosi na Klodijevo rušenje državnog poretka, druga na njegovo nepoštovanje rimske religije, i treća na njegov loš moralni lik, koji je, prema mišljenju rimske elite, karakterističan za pripadnike nižih slojeva rimskog društva. Drugo, Ciceronovi jezički izbori u ovoj besedi pokazuju značajne podudarnosti s leksikom drugih Ciceronovih invektiva. Treće, u nekim slučajevima možemo da vidimo kako se Ciceron naslanjao na stariju rimsku književnu tradiciju, upućujući svojoj publici reči za koje je bio siguran da će ih ona pravilno protumačiti. Prema tome, gotovo da smo spremni da ustvrdimo kako je u ovoj besedi Klodijev lik krajnje tipiziran. Međutim, videli smo kako je Ciceron pribegao i nekim jezičkim izborima koji nisu bili uobičajeni kako za njegovo besedništvo u celini, tako, koliko nam izvori dopuštaju da zaključimo, ni za stariju rimsku književnu tradiciju. Dakle,

Klodijev portret u Ciceronovoj besedi *Pro Sestio* sigurno ne predstavlja sasvim tipiziran lik, građen isključivo prema retorskim kanonima, ali ne može se reći ni da je sasvim na drugoj strani, tj. da predstavlja individualizovanog junaka. Stoga, možemo da zaključimo kako je pri portretisanju Klodijevog lika Ciceron postigao gotovo savršenu ravnotežu između uklapanja u retorske šablone i povlačenja glavnih linija za realan prikaz jedne od najkontroverznijih ličnosti rimske politike u I veku pre n.e.⁷⁵

Summary

In antiquity an orator's characterization of someone's behavior and actions was expected to be in terms of virtues and vices. The aim of this study is to investigate Cicero's portrait of Clodius in the *Pro Sestio*, within the framework of categories such as 'type' and 'individual'. In this speech the moralizing is centered on the main 'bad' figure, Clodius. Despite all the rhetoric, Cicero escaped the danger of reducing Clodius' character to a crude concatenation of virtues and vices. Cicero's portrait of Clodius also shows some of Clodius' rich individuality. In Clodius' character the orator combines traits which group naturally, without furnishing any paradoxical combinations; however, the portrait of Clodius could not be regarded as a 'type'. On the other hand, in this speech the figure of Clodius is not idiosyncratic either. Cicero's portrait of Clodius shows a limited measure of individuality, which fundamentally belies the natural expectations of the audience.

⁷⁵ W. J. Tatum, *The Patrician Tribune: Publius Clodius Pulcher*, (Chapel Hill, London, 1999) je možda najpotpunija monografija o Publiju Klodiju, ali mi ona, nažalost, nije bila dostupna.

Sadržaj sveske 31 (1/2005)

BORIS PENDELJ Sme li govornik da iskaže bes i prezir?	5
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi <i>Pro Sestio</i>	13
JELENA SAVIĆ, MILICA KISIĆ, NOEL PUTNIK Tri Ciceronova pisma Atiku	31
NOEL PUTNIK Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku	53
MILICA KISIĆ Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. <i>Att.</i> VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom	66
JELENA SAVIĆ Zašto <i>Teucrís</i> (Cic. <i>Att.</i> I.12–14)?	73